

تأثیر رویکردهای بین‌المللی توسعه پایدار و محیط‌زیست بر برنامه‌های توسعه ایران

رمضان اسمعیل اسدی^۱، مهناز گودرزی^{۲*}

۱. دانشجوی دکترای روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران
۲. عضو هیات علمی گروه روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۱۱؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۷/۰۳/۱۹)

چکیده

توسعه در هر کشوری زمانی تحقق می‌یابد که برنامه‌ریزان، برنامه‌ای قوی و متناسب با شرایط و موقعیت محیطی تدوین نمایند. کشورهای توسعه یافته معتقدند مسئولیت اصلی تحقق حق بر توسعه بر عهده دولت بوده و مسئولیتی ملی است. از این رو، هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه چالش‌های محیط‌زیست در برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸) است. بنابراین، تلاش این پژوهش برای پاسخ به این سؤال است که چالش‌های محیط‌زیست در برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸) دارای چه جایگاهی بوده و در این برنامه‌ها چگونه به موضوع حفاظت از محیط‌زیست پرداخته شده است؟ در پژوهش حاضر، از روش‌های «توصیفی-تحلیلی» استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که افزایش استراتژی‌ها و راهبردهای حفاظت از محیط‌زیست طی برنامه‌های پنج ساله توسعه کشور در سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۶۸ از مهم‌ترین تحولات در رویکرد برنامه‌های توسعه پنج ساله به چالش‌های محیط‌زیستی محسوب می‌شود.

کلید واژه‌ها: توسعه، برنامه توسعه، برنامه پنج ساله توسعه ج. ا. ایران، محیط‌زیست

سرآغاز

چالش‌های امنیتی از جمله کمبود منابع، فقر، بیماری، تخریب و آلودگی محیط‌زیست، هر یک به نوعی تهدیدی برای حق توسعه و امنیت انسانی و ملی است (زنگنه، ۱۳۹۱). به همین دلیل طی دو سده اخیر، رویکردهای متعددی در زمینه توسعه از سوی صاحب‌نظران مطرح شده است (تودارو، ۱۳۹۱). بنابراین امروزه نگاه به توسعه، واقع‌بینانه و همه‌جانبه شده است و مسایل انسانی و کیفیت‌های اجتماعی نیز جز چارچوب‌های اصلی فرایند توسعه قلمداد می‌شود (زارعیان، ۱۳۹۱). از همین رو، توسعه به معنی کوشش آگاهانه نهادی شده و مبتنی بر برنامه‌ریزی برای ترقی اجتماعی و اقتصادی جوامع می‌باشد (زیاری و همکاران، ۱۳۸۹). محیط‌زیست یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار به شمار می‌آید و در این راستا تلاش می‌شود فرایند توسعه به گونه‌ای هدایت شود که ضمن حداکثرسازی ارزش افزوده فعالیت‌های اقتصادی، نظام طبیعت پویایی، تعادل خود را از دست ندهد. نگرشی گذرا بر وضعیت محیط‌زیست جهان در دو دهه گذشته نشان می‌دهد که نه تنها آثار مخرب انسانی بر محیط‌زیست کاهش نیافته بلکه مسایل حاد و بغرنج جدید مانند آلودگی شدید جو، کاهش تنوع‌زیستی، پارگی لایه اوزون، پدیده رشد گازهای گلخانه‌ای و گرم شدن کره زمین، افزایش سطح آب اقیانوس‌ها، انبوه زباله‌های شهری و صنعتی، تهی شدن منابع، تخریب مراتع، کاهش تنوع‌زیستی، تغییرات شدید اقلیمی و آثار مختلف و متعدد بروز نموده است و در ایران نیز همانند سایر ملل، توسعه شهرنشینی و تبدیل تدریجی مناطق روستایی و جوامع کشاورزی به مناطق شهری و صنعتی، موجب تغییر روابط مناسب انسانی با محیط‌زیست اطراف خود شده است. این تغییرات به علت عدم اعمال کنترل و نظارت بر محیط‌زیست حادث شده است. در نتیجه ضرورت تدوین برنامه‌ای در جهت حفظ و بهبود محیط‌زیست و مدیریت منابع طبیعی، بیش از پیش احساس می‌شود (مرادحاصل و مزینی، ۱۳۸۷).

نظریه‌ها و رویکردهای مرتبط با توسعه که در خلال چند دهه پس از جنگ جهانی دوم مطرح شدند، عمدتاً بر جنبه اقتصادی و اجتماعی توسعه تاکید داشته و جنبه‌های محیط‌زیست و اصولاً توانایی کره زمین برای تأمین نیازهای بلند مدت بشر و همچنین توانایی محیط‌زیست برای جذب و پالایش خروجی‌های ناشی از فعالیت‌های این الگوها را کمتر مورد توجه قرار داده و عمدتاً

نادیده انگاشتند، به همین دلیل نیز از اواخر دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی موضوع ناپایداری‌های رویکردهای کلاسیک توسعه از سوی بسیاری از صاحب‌نظران مطرح شده و بسیاری از مکاتب توسعه را که تا آن زمان تصور می‌شد، می‌توانند مساله توسعه جامعه جهانی را حل نمایند تحت شعاع خود قرار داد (Modakoumora, 2006).

«رنه ماهو» محیط‌زیست را این گونه تعریف می‌نماید «محیط‌زیست همه چیز یا تقریباً همه چیز را در بر می‌گیرد، هم انسان، هم طبیعت و هم روابط بین این دو را شامل می‌شود و بر کلیه فعالیت‌های بشر تأثیر دارد و ضمناً از آن‌ها متأثر می‌شود» (دبیری و همکاران، ۱۳۸۶). بر این اساس برگزاری کنفرانس سازمان ملل در زمینه محیط‌زیست بشری در سال ۱۹۷۲ در استکهلم، پایتخت سوئد، نتیجه رشد چشم‌گیر آگاهی جهانی در مورد محیط‌زیست بین‌المللی در دهه ۱۹۶۰ بود. برگزاری این کنفرانس که نقطه عطفی در زمینه توسعه سیاست‌های بین‌المللی درباره محیط‌زیست بود با هدف ایجاد یک ساختار بین‌المللی برای هماهنگ‌سازی بیشتر اقدام‌های بین‌المللی در زمینه آلودگی محیط‌زیست و دیگر معضلات محیط‌زیست صورت گرفت. برخی از اصول وضع شده در این کنفرانس و نیز نهادها و برنامه‌های ایجاد شده در آن آثار جاویدانی بر جای نهادند. در این کنفرانس اهمیت مسایل بین‌المللی محیط‌زیست به عنوان بخشی از مسایل بین‌المللی نهادینه شد و این اصل که کشورها موظفند با اقدام‌های جهانی در زمینه اداره بهینه منابع جهانی مشترک و کاهش آلودگی‌های فرامرزی همکاری نمایند پایه‌ریزی شد (اسمعیل اسدی، ۱۳۹۶). کشورهای در حال توسعه اعتراض داشتند که به اندازه کشورهای پیشرفته در آلودگی جهانی و کاهش منابع خدادادی نقش نداشته‌اند و از این رو تلاش برای حفظ محیط‌زیست نباید به تلاش آن‌ها برای دستیابی به پیشرفت‌های اجتماعی اقتصادی لطمه‌ای وارد سازد و کشورهای توسعه یافته نیز در آن مقطع در برابر این استدلال‌ها سر تسلیم فرود آوردند.

از جمله نکات شایان ذکر کنفرانس استکهلم می‌توان به این نکته اشاره کرد که در این کنفرانس برای نخستین بار رابطه کلی میان محیط‌زیست و توسعه به صورت رسمی در قالب روابط کشورهای شمال و کشورهای جنوب مطرح گشت.

بنابراین، پیشبرد و تحقق هم زمان توسعه اقتصادی و توسعه

لجام گسیخته ملزومات زندگی ماشینی و... همه و همه هر روز بیش از پیش، شهرها را از انواع آلودگی‌ها و مشکلات محیط‌زیست متنوع خود ساخته غوطه‌ور نموده و نگرانی‌های او را در مواجهه با این چالش‌های بحرانی مضاعف کرده است. در این میان ایران و به ویژه کلان شهر تهران از این قاعده مستثنی نیست. در واقع باید در این شهر بین فعالیت‌های صنعتی و تجاری و کیفیت محیط‌زیست شهری هماهنگی به وجود آید. همچنین تصمیم‌گیری در مورد مسایل محیط‌زیست در ارتباط با جامعه، سیاست، اقتصاد، فرهنگ، ارزش‌ها و اطلاعات علمی است. از طرفی دیگر در این شهر بزرگ شرایط جوی و اقلیمی در ترکیب با تراکم شدید جمعیت و صنایع، مشکلات آلودگی هوا را به وجود می‌آورد. بر این اساس، در پژوهش مذکور سعی بر این است که از طریق روش اسنادی و زمینه‌یابی، چالش‌های محیط‌زیست تهران شناسایی شوند و سپس بر اساس مقایسه تطبیقی، راهکارهای عملی برای خروج از بحران محیط‌زیست ارائه شود.

رحمتی (۱۳۹۱) در فصلنامه محیط‌زیست و توسعه، در مقاله‌ای با عنوان بررسی روند ارزیابی اثرات محیط‌زیستی در ایران چالش‌ها و راهکارهایی را عنوان می‌کند که بیش از ۱۵ سال از مصوبه مورخ ۱۳۷۳ شورای عالی حفاظت محیط‌زیست در خصوص الزام تهیه گزارش ارزیابی محیط‌زیستی برخی از طرح‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای توسط مجریان می‌گذرد. در طول این مدت علاوه بر تثبیت جایگاه قانونی فرایند ارزیابی محیط‌زیستی در کشور و افزایش تعداد طرح‌ها و پروژه‌های مشمول ارزیابی محیط‌زیستی از ۷ عنوان به ۵۱ عنوان طرح و پروژه، تعداد گزارش‌های ارزیابی در طول سال‌های اخیر افزایش چشم‌گیری داشته است. به طوری که در طول این ۱۵ سال در حدود ۱۳۸۲ گزارش ارزیابی طرح‌ها و پروژه‌های مختلف تهیه و تصمیم‌گیری شده است. لیکن به تبع شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور، چالش‌ها و مشکلاتی فراروی نظام ارزیابی محیط‌زیست کشور وجود دارد که بررسی و شناسایی آن می‌تواند سبب تعیین راهکار در جهت ارتقاء نظام ارزیابی محیط‌زیست کشور شود. نتایج حاصل از این مطالعه نشان می‌دهد که خوشبختانه فرایند ارزیابی اثرات محیط‌زیستی در کشور از بعد قوانین و مقررات از جایگاه نسبتاً خوبی برخوردار است، لیکن در بخش‌های مختلف اجرایی از قبیل دستگاه‌های اجرایی، مجریان طرح‌ها و پروژه‌ها، مشاورین و کارشناسان ضعف‌ها و چالش‌هایی وجود دارد که جهت رفع این

اجتماعی با رعایت ملاحظات محیط‌زیست، درسی است که بشریت از گذشته خود خصوصاً دوران پس از انقلاب صنعتی گرفته و به این نتیجه رسیده که توسعه نه تنها اجتناب‌ناپذیر بلکه لازم است و محیط‌زیست نباید قربانی فعالیت‌های توسعه‌ای انسان شود. به عبارت دیگر، ادامه پیشرفت و تحقق توسعه اقتصادی و اجتماعی در درازمدت، با نابودی منابع طبیعی ممکن نیست (اسمعیل اسدی، ۱۳۹۶).

پوراحمد و حیدری (۱۳۹۵) در فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام با عنوان بررسی آلودگی‌های محیط‌زیست در کشورهای جهان اسلام عنوان می‌کنند آلودگی‌های محیط‌زیستی از چالش‌های اصلی و مهم جهان، به ویژه جهان اسلام است. آلودگی محیط‌زیست، پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب و هوا، خاک یا زمین است، به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده، گیاهان، آثار یا ابنیه مضر باشد، تغییر دهد. هدف پژوهش مذکور بررسی آلودگی‌های محیط‌زیست در کشورهای جهان اسلام است. در این پژوهش، با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، اطلاعات لازم از منابع مرتبط، به صورت هدفمند گردآوری، مقوله‌بندی، تحلیل و در نهایت مقایسه شده و نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که کشورهای جهان اسلام با چالش‌ها و آلودگی‌های محیط‌زیست مختلفی روبه‌رو هستند و نرخ بسیار سریع رشد شهری در منطقه و تمرکز جمعیت در مناطق شهری منجر به افزایش آلودگی هوا می‌شود. علاوه بر آن، فرایندهای صنعتی، دفع نامناسب زباله‌های جامد و خطرناک، تولید گازهای گلخانه‌ای توسط وسایل نقلیه و سوخت مصرفی به منظور تولید برق در نیروگاه‌ها، از منابع اصلی آلودگی هستند و با رشد تکنولوژی، مصرف‌گرایی، شهرنشینی و زندگی ماشینی، بیش از پیش به آلودگی‌ها و مشکلات محیط‌زیست شهرهای جهان و همچنین جهان اسلام می‌افزاید و در نتیجه آن، نگرانی‌های انسان معاصر در مواجهه با این چالش‌های بحرانی مضاعف می‌شود.

موسی‌وند و همکاران (۱۳۹۲) در دومین کنفرانس بین‌المللی مخاطرات محیطی با عنوان چالش‌های محیط‌زیست تهران عنوان نموده‌اند که روند رو به رشد فرآیندهای تکنولوژیک انسان معاصر، تشدید اقدام‌های یک جانبه‌نگر توسعه انسانی در ابعاد مختلف، گسترش فزاینده مصرف‌گرایی و تمدن مصرفی، غلبه فرهنگ شهرنشینی و حاشیه‌نشینی در کلان شهرها، افق‌های

شده است؟ در پاسخ به سؤال مذکور، فرضیه پژوهش این چنین قابل طرح است: «افزایش استراتژی‌های حفاظت از محیط‌زیست طی برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸) از مهم‌ترین تحولات در رویکرد برنامه‌های توسعه پنج ساله به چالش‌های محیط‌زیستی محسوب می‌شود».

مواد و روش‌ها پژوهش

- روش

روش تحقیق در واقع ابزارهای دستیابی به واقعیت هستند و انتخاب روش تحقیق معمولاً تحت تأثیر مواردی چون ماهیت موضوع تحقیق، اهداف و سؤالات تحقیق و دامنه تحقیق و امکانات اجرایی تحقیق قرار دارد (خلعتبری، ۱۳۸۵). این پژوهش برحسب نحوه گردآوری اطلاعات، توصیفی است. تحقیقات توصیفی، تحقیقاتی هستند که به توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات یک موقعیت یا یک موضوع می‌پردازند (دلاور، ۱۳۸۵). بنابراین، این پژوهش از نظر نوع تحقیق از «روش توصیفی-تحلیلی» بهره‌برداری کرده است. همچنین در این پژوهش با مطالعه و بررسی کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالات و اسناد مربوط به تحقیق حاضر استفاده شد تا ادبیات و سوابق تحقیق، تعیین شوند. بنابراین، این پژوهش از نظر جمع‌آوری منابع، «کتابخانه‌ای» است.

- الگوی مفهومی پژوهش

در تحقیق موردنظر، دو متغیر اصلی؛ وابسته و مستقل تعیین می‌شود؛ ۱. متغیر وابسته: متغیر وابسته، متغیر اصلی محقق است. این متغیر، متغیر پاسخ است و عبارت است از وجهی از رفتار یک ارگانیزم که تحریک شده است (رامین‌مهر و چارستاد، ۱۳۹۳). با توجه به این تعریف، متغیر وابسته در تحقیق حاضر؛ «برنامه‌های محیط‌زیستی» است، ۲. متغیر مستقل: متغیر مستقل، متغیر محرک درون‌داد است که به وسیله محقق اندازه‌گیری یا انتخاب می‌شود تا تأثیر یا ارتباط آن با متغیر دیگری معین شود. به عبارت دیگر این متغیر، مقدمه و متغیر وابسته، نتیجه است (رامین‌مهر و چارستاد، ۱۳۹۳). با توجه به تعریف فوق، متغیر مستقل، «برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران (برنامه اول توسعه ایران ۱۳۷۲-۱۳۶۸، برنامه دوم توسعه ایران ۱۳۷۸-۱۳۷۴، برنامه سوم توسعه ایران ۱۳۸۳-۱۳۷۹، برنامه چهارم توسعه ایران ۱۳۸۴-۱۳۸۸، برنامه پنجم توسعه ایران ۱۳۹۴-

مسایل توانمندسازی نظام ارزیابی محیط‌زیستی کشور به صورت جامع و فراگیر در کلیه بخش‌های مختلف ضرورت دارد.

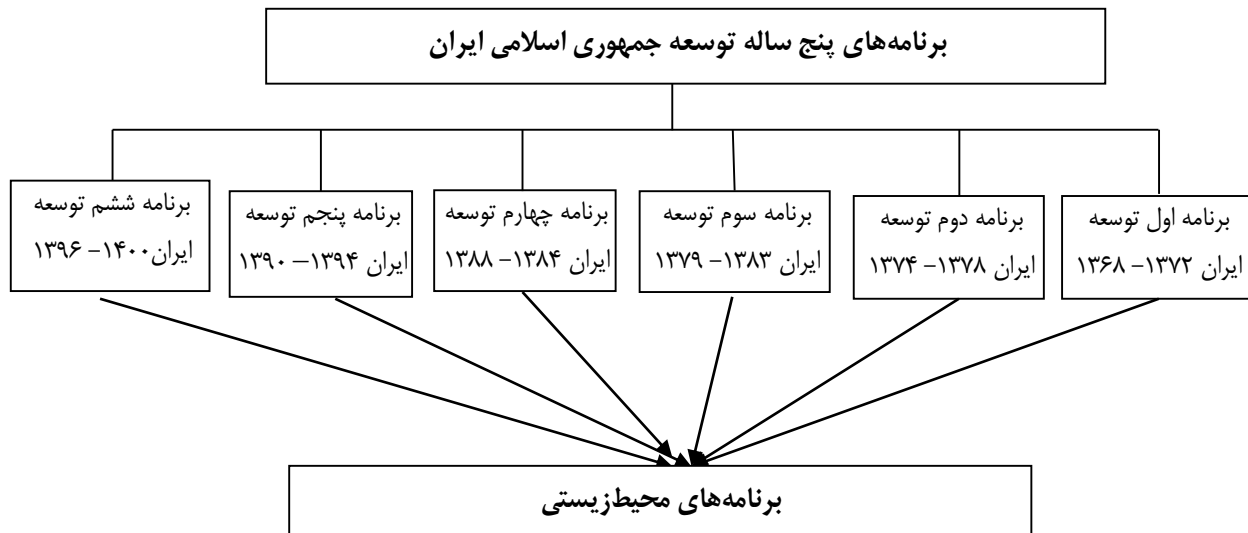
شیرزادی (۱۳۸۹) در فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، با عنوان برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی عنوان می‌کند که روند توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی، با همه ویژگی‌های خود، بخشی از تلاش برای آبادانی و عمران در تاریخ ایران معاصر به شمار می‌آید. این دوره از جهت نظری و عملی همراه با فراز و فرودهایی بوده است و در این مقاله برای نشان دادن تحول این برنامه‌ها تلاش می‌شود.

مرادحاصل و مزینی (۱۳۸۷) در فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، در مقاله‌ای با عنوان ارزیابی نقش دولت در چالش‌های محیط‌زیستی ایران (رویکرد اقتصاد محیط زیست) عنوان می‌کنند که فرایند توسعه اقتصادی کشورها طی دهه‌های اخیر به گونه‌ای بوده که چالش‌های محیط‌زیستی به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاران تبدیل شده است. در این مقاله پس از بیان وضعیت آلاینده‌ها در ایران، با توجه به جریان تولید و انتشار آلودگی طی سال‌های اخیر به بررسی سهم نسبی بنگاه‌های دولتی در تولید آلودگی پرداخته شده است و در ادامه ضمن پرداختن به تجربه سایر کشورها، استدلال شده است دولت ایران که در شرایط حاضر متولی سیاست‌گذاری و حفاظت از محیط‌زیست است (و خود نقش قابل توجهی در تولید آلودگی نیز دارد) زمانی خواهد توانست در راستای ایفای نقش خود در فرآیند توسعه پایدار گام بردارد که ابتدا به اصلاح و مهندسی مجدد ساختار اقتصادی و جایگاه خود بپردازد.

از این رو، برنامه‌های توسعه یک متغیر مستقل و برونزای مهم و تأثیرگذار در فرایند توسعه کشورهای در حال توسعه از جمله جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود. تأثیر این متغیر مستقل برون‌زا برای حفاظت محیط‌زیست، پاسخی هماهنگ به چالش‌های اصلی توسعه می‌باشد در نتیجه عدم تحقق بسیاری از اهداف برنامه‌های توسعه کشور طی سال‌های بعد از انقلاب اسلامی بسیار ملموس بوده است. بنابراین، انجام تحقیقی جامع در زمینه جایگاه چالش‌های محیط‌زیستی در برنامه‌های پنج ساله ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸) اهمیتی دو چندان یافته است.

پرسش اصلی این پژوهش بدین قرار است: چالش‌های محیط‌زیست در برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۶۸ دارای چه جایگاهی بوده و در این برنامه‌ها چگونه به موضوع حفاظت از محیط‌زیست پرداخته

۱۳۹۰، برنامه ششم توسعه ایران (۱۳۹۶-۱۴۰۰) است. در نوشتار حاضر از چارچوب (الگو) مفهومی زیر استفاده می‌شود: با استناد به مرور ادبیات موضوعی مربوط، و با توجه به جایگاه چالش‌های محیط‌زیستی در برنامه‌های پنج ساله ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸)

شکل (۱): مدل مفهومی پژوهش

یافته‌ها

بر مبنای فرضیه مطرح شده در پژوهش حاضر، چالش‌های محیط‌زیستی برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران در دو حوزه معرفی شده است که عبارتند از:

۱- برنامه‌های توسعه محیط‌زیست در ایران بعد از انقلاب اسلامی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، اولین برنامه که به برنامه صفر توسعه معروف است در تیر ماه سال ۱۳۶۲ به تأیید هیئت‌وزیران رسید اما به علت شرایط خاص کشور در زمان جنگ متوقف ماند. از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۸ کشور بدون برنامه اداره می‌شد. اولین برنامه توسعه اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی کشور در پایان جنگ تحمیلی و در سال ۱۳۶۸ به اجرا درآمد که مهم‌ترین اهداف آن بازسازی جنگ و رشد اقتصادی بود. تصویب و اجرای برنامه دوم توسعه از سال ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۴ به تأخیر افتاد. برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲) با هدف بازسازی اقتصادی کشور در پایان جنگ تحمیلی شکل گرفت. فعالیت‌های پیش‌بینی شده برنامه اول در چارچوب یک خط‌مشی مالی متناسب با نیازهای بازسازی و سازندگی در جهت ایجاد تعادل در بودجه دولت و تامین درآمد از طریق مالیات، افزایش عوارض و تعدیل قیمت خدمات مختلف پیش‌بینی شده بود.

علی‌رغم تخریب بخش وسیعی از مناطق طبیعی جنوب و غرب کشور و همچنین بهره‌برداری از منابع طبیعی، به جهت جنگ با کشور عراق و نیاز مبرم در آن برهه از زمان، متأسفانه، در برنامه اول توسعه (پس از جنگ به تصویب رسید) محیط‌زیست به جایگاه و اهمیتی که بایستی در برنامه‌های توسعه کشور برخوردار باشد، دست نیافت؛ به نحوی که حتی در هدف‌ها و سیاست‌های کلی برنامه اول نیز به مقوله محیط‌زیست و منابع طبیعی توجه نشد و تنها در خط‌مشی‌های برنامه اول توسعه آن هم به جهت نیل به دیگر اهداف تا حدودی و به صورت کلی حفاظت محیط‌زیست مورد توجه قرار گرفت. قانون برنامه اول توسعه کشور مشتمل بر یک ماده واحد و پنجاه و دو تبصره قانونی است، که در این میان، تنها تبصره ۱۳ به صورت مستقیم به امر حفاظت از محیط‌زیست می‌پردازد. آیین‌نامه اجرایی این تبصره، توسط سازمان حفاظت محیط‌زیست با همکاری وزارت امور اقتصادی و دارایی تهیه و به تصویب هیات وزیران رسید. تبصره سیزده را می‌توان تنها تبصره‌ای دانست که در برنامه اول آشکارا به امر حفاظت از محیط‌زیست پرداخت و یک چشم‌انداز روشن برای برنامه‌های بعدی توسعه کشور ایجاد نمود (دبیری و همکاران، ۱۳۸۶).

برنامه دوم برای اجرا در مدت ۵ سال (۱۳۷۴ تا ۱۳۷۸) با ۱۰

کماکان اقتصاد، محور توسعه بود. در برنامه سوم و چهارم، مفاهیم ارتقاء امنیت انسانی و توانمندسازی در سطح برنامه مورد توجه قرار گرفت و برخی شاخص‌های پایداری مانند حفظ محیط‌زیست و ایجاد فرصت‌های برابر در متن برنامه وارد شد اما در سطح سیاست‌گذاری مطرح نشد (مؤمنی و امینی میلانی، ۱۳۹۰).

در برنامه پنجم که برای اجرا در دوره ۵ ساله ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۴ به تصویب رسید نیز فصلی به موضوعات اجتماعی اختصاص یافت اما در این برنامه هیچ فصلی به محیط‌زیست اختصاص نیافته و مواد مربوط به محیط‌زیست در فصول دیگر به صورت پراکنده آمده است. در مجموع این برنامه نیز شدیداً رویکرد اقتصادی دارد و حتی موضوعات اجتماعی آن بیشتر کمی و کمتر کیفی هستند. انتقاداتی که به این برنامه وارد شده و تا حدی عمومیت دارد عبارتند از: بی‌توجهی به شروط صفر یا پیش‌نیازهای برنامه‌ریزی، مشکلاتی در فرایند برنامه‌ریزی، محتوای برنامه یا اجرای آن (عزیزخانی، ۱۳۹۰).

برنامه ششم برای اجرا در دوره ۵ ساله ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰ به تصویب رسیده است. هدف‌های کلی برنامه ششم توسعه عبارتند از:

- توجه و تاکید بر اصول و مبانی الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت
- قرار گرفتن سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی به عنوان یکی از ارکان تدوین برنامه

- تاکید بر استفاده از سیاست‌های کلی ابلاغی قبلی

- جامعیت برنامه با نگرش ویژه به موضوعات خاص و کلی کشور

- شناخت صحیح عوامل ایجاد حرکت توسعه (هسته‌های خط دهنده) و تهیه طرح‌های خاص ایجاد رشد و توسعه

- تعریف طرح‌های خاص برای کاهش عدم تعادل‌های ایجاد شده در پهنه سرزمین و تقویت جایگاه مدیریت مناطق در نظام برنامه‌ریزی

- جلب مشارکت همگانی و توجه به تمامی ظرفیت‌های ملی در تدوین برنامه

- تدوین برنامه در شرایط عدم قطعیت‌ها و محدودیت منابع مالی ناشی از تحریم (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور، ۱۳۹۳).

در مجموع برخی از استراتژی‌های حفاظت از محیط‌زیست در قوانین برنامه‌های توسعه در جدول (۱) بدین شرح‌اند:

هدف «عدالت اجتماعی، رشد فضایل بر اساس اخلاق اسلامی، افزایش بهره‌وری، تربیت نیروی انسانی، رشد و توسعه پایدار، تخصیص بهینه منابع و امکانات عمومی برای ارتقای توسعه استان‌ها و مناطق پایین‌تر از میانگین به حد نصاب متوسط کشور، اتخاذ تصمیمات سازگار جهت محرومیت‌زدایی و رفع عدم تعادل‌های منطقه‌ای» به تصویب رسید. قانون برنامه دوم توسعه ج.ا. ایران بر ضرورت حفاظت از محیط‌زیست و استفاده بهینه از منابع طبیعی کشور اشاره می‌کند. اهداف برنامه عبارتند از: تاکید بر حفظ، احیا، توسعه و بهره‌برداری اصولی از منابع طبیعی، تدوین ضوابط و استانداردها، معیارها و شاخص‌های لازم محیط‌زیستی، اصلاح چارچوب حقوقی و قانونی موجود در همه زمینه‌ها با بهره‌گیری از آخرین یافته‌های علمی، حفظ و احیای منابع تجدید شونده، حفظ گونه‌های کمیاب، جلوگیری از بیابان‌زایی و کوشش در جهت کویزدایی، جلوگیری از فرسایش و آلودگی خاک، هوا، آب‌های سطحی و زیرزمینی و محیط‌زیست دریایی، جلوگیری از تخریب و انهدام زیستگاه‌های حیات وحش کشور.

برنامه سوم برای دوره ۵ ساله ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳ به تصویب رسید و در آن اشاره‌های زیادی به مؤلفه‌های پایداری اجتماعی صورت گرفت، از جمله توسعه عدالت، رقابت‌پذیری در اقتصاد، حذف انحصارات و تبعیض‌های اقتصادی، هدفمند شدن یارانه‌ها، گسترش مشارکت مردم از طریق رشد نهادهای مدنی در قالب احزاب، ارتقاء امنیت انسانی، عدالت اجتماعی، ارتقاء سلامت و حفظ محیط زیست؛ اما سیاست‌گذاری مشخصی در این زمینه مدنظر نبود و موارد مذکور به عنوان محور توسعه قرار نداشت (مؤمنی و امینی میلانی، ۱۳۹۰). در سومین برنامه توسعه کشور نیز مقوله محیط‌زیست لحاظ شده است. فصل دوازدهم قانون برنامه سوم توسعه تحت عنوان سیاست‌های محیط‌زیستی شامل دو ماده است که، در حوزه فعالیت‌های فرابخشی به مساله محیط‌زیست می‌پردازد (دبیری و همکاران، ۱۳۸۶).

برنامه چهارم نیز برای دوره ۵ ساله ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۸ تنظیم شد اما نکته مهم در برنامه چهارم اختصاص یک فصل کامل به محیط‌زیست و یک فصل به ارتقاء سلامت و بهبود کیفیت زندگی است. در این برنامه که محور آن دانایی اعلام شد مواردی از جمله هدفمندی یارانه‌ها، تدارک یک نظام جامع، کارآمد و فراگیر تامین اجتماعی، توسعه کارآفرینی، توانمندسازی اقشار ضعیف و مانند آن مطرح شد (قانون برنامه چهارم، ۱۳۸۳)، اما

جدول (۱): ماده و تبصره‌های مرتبط با محیط‌زیست در برنامه‌های توسعه
 منبع: قانون برنامه اول (۱۳۸۸)؛ قانون برنامه دوم (۱۳۸۸)؛ قانون برنامه سوم (۱۳۸۰)؛
 قانون برنامه چهارم (۱۳۸۳)؛ قانون برنامه پنجم (۱۳۸۹)؛ قانون برنامه ششم (۱۳۹۵)

موضوعات مورد توجه	تبصره	برنامه
پیشگیری از آلودگی ناشی از منابع آلوده کننده	تبصره ۱۳	برنامه اول توسعه ایران ۱۳۶۸ - ۱۳۷۲
منطقی کردن مصرف انرژی و حفظ محیط‌زیست	بند و تبصره ۱۹	برنامه دوم توسعه ایران ۱۳۷۴ - ۱۳۷۸
بهره‌برداری بهینه از منابع	بند ۴ تبصره ۷۷	
اجرای طرح‌های تأمین آب و آبرسانی	تبصره ۷۸	
حفظ، احیاء، توسعه و بهره‌برداری اصولی از منابع طبیعی	تبصره ۸۱	
اقدام به آزادسازی حریم دریا	تبصره ه ماده ۱۰۴	برنامه سوم توسعه ایران ۱۳۷۹ - ۱۳۸۳
ارزیابی کلیه پروژه‌های بزرگ تولیدی و خدماتی	ماده ۱۰۵	
آزادسازی عرصه‌های منابع طبیعی و اعمال مدیریت بهره‌برداری بهینه	بند ب ماده ۱۰۸	
منطقی کردن مصرف انرژی و حفاظت از محیط زیست	ماده ۱۲۱	برنامه چهارم توسعه ایران ۱۳۸۴ - ۱۳۸۸
اجرای برنامه عمل بهره‌برداری از تنوع‌زیستی	ماده ۵۸	
توانمند سازی ساختارهای مرتبط با محیط‌زیست	ماده ۶۰	
تدوین اصول توسعه پایدار بوم شناختی	ماده ۶۵	
کاهش اعتبارات دولت در اجرای برنامه مدیریت سبز	ماده ۶۶	برنامه پنجم توسعه ایران ۱۳۹۰ - ۱۳۹۴
توانمندسازی ساختار مدیریت منابع طبیعی	ماده ۱۴۷	
ساماندهی جنگل‌ها و حمایت از تولید دام	بند ج ماده ۱۴۸	
توسعه جنگل‌های دست کاشت	بند ه ماده ۱۴۸	
اجرای عملیات بیابان‌زدایی و کنترل کانون‌های بحران	بند ز ماده ۱۴۸	
طرح جامع حمل و نقل کشور	بند ۲ و ماده ۱۶۳	برنامه ششم توسعه ایران ۱۳۹۶ - ۱۴۰۰
حفاظت، احیاء و بهره‌برداری پایدار از محیط‌زیست	بند الف ماده ۱۸۷	
احیاء، توسعه و غنی‌سازی جنگل‌ها	بند ح ماده ۳۸	
بیابان‌زدایی و کنترل کانون‌های بحرانی	بند د ماده ۳۸	
تدوین ضوابط و استانداردهای محیط‌زیستی	ماده ۱۸۸	
ارتقای آگاهی‌های عمومی و دستیابی به توسعه پایدار	بند الف ماده ۱۸۹	
تأمین سهم دولت ایران در پروژه‌های بین‌المللی	بند ت ماده ۳۸	

۲- چالش‌های برنامه‌های پنج ساله توسعه محیط‌زیست

در جمهوری اسلامی ایران

چالش‌های محیط‌زیست کشور را از ابعاد مختلف می‌توان بررسی کرد. بخشی از این چالش‌ها ناشی از ساختار سیاسی و نظام

برنامه‌ریزی کلان کشور است که تمامی بخش‌ها از جمله محیط‌زیست نیز تحت تأثیر این نظام قرار دارد و مادامی که این مشکلات در این نظام مشاهده می‌شوند، چیره شدن بر چالش‌های محیط‌زیست به سادگی امکان‌پذیر نیست، بنابراین،

- کمبود نزولات جوی و آسیب‌پذیر بودن زیست‌بوم‌های کشور در برابر بلایای طبیعی نظیر خشکسالی و تغییرات اقلیمی
- عدم توجه کافی به ملاحظات محیط‌زیستی در مکانیابی فعالیت‌های توسعه و محدودیت‌های آبی
- الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط‌زیست و منابع آب
- مهاجرت بی‌رویه به شهرها خصوصا کلان شهرها و افزایش حاشیه‌نشینی در این مناطق
- فقدان الگوی کشت مناسب
- عدم توجه کافی به جایگاه محیط‌زیست در برنامه‌های کلان کشور
- نارسایی برخی از قوانین مرتبط با محیط‌زیست، آب و منابع طبیعی و عدم برخورد با متخلفین (صفرزاده، ۱۳۹۶).
- ضعف سیستم‌های ارزشیابی، نظارت و کنترل بر بهره‌برداری از منابع آبی و محیط‌زیستی کشور
- ضعف آگاهی‌های اقشار مختلف جامعه از اهمیت و کارکردهای محیط‌زیستی
- الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط‌زیست و منابع آب
- ضعف در بکارگیری رویکردهای اقتصاد محیط‌زیست برای حفاظت از محیط‌زیست
- تغییرات آب و هوایی و خشکسالی‌ها و آسیب‌پذیری کشور در برابر این پدیده‌ها
- برداشت و استحصال بی‌رویه آب از منابع زیرزمینی
- بهره‌وری پایین و اسراف در مصرف آب کشاورزی، شرب و صنعت
- وجود آلاینده‌های روزافزون و فاضلاب‌ها و افزایش روند آلودگی منابع آب کشور
- ساختار نامناسب و غیرمتوازن اقتصاد بنگاه‌داری در بخش آب و افزایش قیمت تمام شده طرح‌های آب در کشور
- پایین بودن شاخص برخورداری جمعیت روستایی از آب آشامیدنی بهداشتی و کمبود آب برای آبرسانی به روستاها (پوراصغر سنگاچین، ۱۳۹۴).

بحث و نتیجه‌گیری

در مجموع با توجه به یافته‌های فوق، ایران با وجود اقلیم خشک، روند سریع شهرنشینی و اتکای گسترده اقتصادی خود بر تولید نفت و گاز با چالش‌های محیط‌زیستی حادی مواجه است. انتظار

ضروری است در تحلیل چالش‌های محیط‌زیست به این موضوع نیز پرداخته شود تا بتوان نگاهی فراگیر و همه جانبه به مسایل و مشکلات کشور به طور عام و محیط‌زیست به طور اخص داشت (پور اصغر سنگاچین، ۱۳۹۵).

در خلال چند دهه گذشته به ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ایران تحولات اقتصادی و اجتماعی رو به رشدی را تجربه کرد و بسیاری از نماگرهای اقتصادی و اجتماعی کشور بهبود یافته است، لیکن این تحولات عمدتاً با فشار بر منابع محیط‌زیستی و منابع آب کشور حاصل شده است که پیامدهای آن به صورت طیف گسترده‌ای از معضلات و ناپایداری‌های محیط‌زیستی مانند انواع آلودگی‌های محیط زیستی، کاهش کمی و کیفی منابع آب، فرونشست زمین، خشکیدگی تالاب‌ها و رودخانه‌ها، بروز ریزگردها، فرسایش خاک، تخریب جنگل‌ها و مراتع و... مشاهده می‌شود. البته هر چند گذر از جامعه سنتی و نیمه صنعتی مبتنی بر صادرات مواد خام به جامعه صنعتی هزینه‌هایی را بر محیط‌زیست تحمیل می‌کند و باعث بروز ناپایداری‌هایی در آن می‌شود، اما فرایند گذار در کشور بهای بسیار گزافی را بر اقتصاد کشور وارد کرده و در صورت استمرار روندهای جاری و عدم توجه به محدودیت‌های محیط‌زیست و منابع آب می‌تواند هزینه‌های بیشتری را بر اقتصاد کشور تحمیل نماید و کشور را در گردابی از معضلات اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی گرفتار نماید. بنابراین، باید تلاش کرد تا حد امکان این هزینه‌های گذار کاهش یافته و منطق استفاده پایدار از منابع محیط‌زیستی و منابع آب بر نظام برنامه‌ریزی کشور حاکم شود که پیش شرط آن شناسایی مهمترین چالش‌های محیط‌زیست کشور است. به همین دلیل شناسایی این چالش‌ها در حوزه‌های مرتبط با محیط‌زیست و منابع و تبدیل آن به نقاط قوت از مهم‌ترین موضوعاتی است که می‌بایست در کانون توجه برنامه‌ریزان در برنامه‌های توسعه کشور به ویژه برنامه ششم توسعه قرار گیرد (صفرزاده، ۱۳۹۶). بر این اساس از مهم‌ترین چالش‌های محیط‌زیست و منابع آب کشور می‌توان موارد زیر را برشمرد:

- تاکید بر جنبه‌های بهره‌برداری و کم‌توجهی به جنبه‌های حفاظتی محیط‌زیست
- ضعف آگاهی‌های اقشار مختلف جامعه از اهمیت و کارکردهای محیط‌زیستی

دریایی این منطقه مربوط به فعالیت‌های متعدد مرتبط با نفت توسط کشورهای درگیر این صنعت می‌باشند. آلودگی ایجاد شده سبب تخریب شاخص اقلیمی از جمله جلبک‌ها، صخره‌های مرجانی، جنگل‌ها و سایر زیست‌گاه‌ها شده است. حفاظت از سنگ‌های مرجانی خلیج فارس برای نگهداشت این اقلیم‌های منحصر به فرد در آینده بسیار ضروری است. اقلیم دریای خزر نیز به علت بهره‌برداری غیرپایدار از منابع زیستی آن، آلودگی محیط توسط افراد منطقه و اثرات تغییرات اقلیمی مورد تهدید قرار گرفته است.

عدم توجه به قابلیت‌های اکولوژیک سرزمین و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع آب کشور از یک سو، فرسایش شدید خاک را در کشور به همراه داشته و از سوی دیگر به بیابان‌زایی گسترده و ایجاد کانون‌های تولید ریزگردها در کشور منتهی شده است که استمرار این روندها می‌تواند به تشدید این معضلات در کشور منتهی شده و شرایط زیستن را برای بسیاری از هموطنان ناممکن خواهد کرد.

مجموعه‌ای از عوامل انسانی و بهره‌برداری‌های بی‌رویه از یک سو و تغییرات اقلیمی که در خلال سال‌های گذشته در کشور رخ داده است به تخریب گسترده بسیاری از جنگل‌ها و مراتع منتهی شده است. با تخریب این منابع، زمین بدون پوشش می‌شود که در نتیجه امکان کنترل و جلوگیری از سیلاب‌های مخرب را نخواهد داشت که سرانجام پیامد این پدیده، سبب بروز سیل‌های مخرب در کشور و ضررهای اقتصادی هنگفت شده است.

در حال حاضر، حجم استفاده از انرژی در کشور و سطوح سرانه انتشار گاز دی‌اکسیدکربن از جمله بالاترین میزان در سطح جهان هستند. کلان شهرها دچار آلودگی هوای بالایی هستند. دولت به منظور کاهش وابستگی اقتصاد کشور به محصولات کربنی، رویکرد مهار استفاده از کربن را در راستای ارتقای بهره‌وری انرژی در سیستم‌های مسکونی، صنعتی، حمل و نقل و شهری اتخاذ نموده است و همچنین در پی رشد به کارگیری انرژی‌های تجدیدپذیر است. روش‌های کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای سبب ایجاد مزایای اقتصادی در صورت بهره‌گیری کارآمد از انرژی می‌شوند. همچنین می‌توان سهم بهره‌گیری از انرژی خورشیدی، بادی و زمین گرمایی را افزایش داد. علاوه بر این، کشور علاقه‌مند به ادامه تدوین و اجرای برنامه‌ها و سیاست‌های اساسی تطبیق‌پذیری با تغییرات اقلیمی است که در جهت کاهش آثار منفی این گونه تغییرات بر اقتصاد و رفاه

می‌رود که تغییرات جاری اقلیمی سبب تشدید بسیاری از چالش‌های ایران (از جمله کمبود منابع آب و گسترش بیابان‌ها) گردند.

همچنین رویه‌های ناپایدار کشاورزی و مدیریت اراضی سبب کاهش پوشش گیاهی، فرسایش خاک، گسترش بیابان‌ها، کاهش تالاب‌ها و افزایش خشکسالی می‌شوند. منابع آب زیرزمینی مورد بهره‌برداری شدید قرار گرفته‌اند و در نتیجه برخی رودخانه‌ها خشک شده و تالاب‌هایی هم در حال ناپدید شدن هستند. به عنوان مثال تالاب هامون، رودخانه زاینده‌رود و دریاچه ارومیه تقریباً و یا حتی در برخی مناطق کاملاً خشک شده‌اند. مشکل بیش از هر چیز مربوط به کشاورزی است چرا که در این بخش حجم عمده منابع آب کشور که حدود ۱۰ درصد تولید ناخالص داخلی است، مصرف می‌شود.

تحولات جمعیتی و تغییرات عمیق در نظام سکونت‌گاه‌ها در پهنه کشور به دلیل اتخاذ سیاست‌های گذشته سبب بارگذاری بیش از ظرفیت تحمل سرزمین و تمرکز جمعیت در مناطق خاصی از کشور شده است. هر چند توسعه شهرنشینی به عنوان یکی از نمادهای توسعه قلمداد می‌شود، لیکن تحولات شهرنشینی در کشور به تناسب کارکردهای شهری صورت نگرفته و زیرساخت‌های لازم در آن‌ها به وجود نیامده است. از سوی دیگر به دلیل خشکسالی‌های چند سال اخیر و عدم توجه به بسترسازی‌های لازم برای نگهداشت جمعیت، این فرایند همچنان می‌تواند به عنوان یک چالش محیط‌زیست در کشور خودنمایی کند.

عدم توزیع عادلانه در خلال سال‌های گذشته به نابرابری‌های گسترده‌ای منتهی شده است. این نابرابری‌ها چه در بعد کیفی و چه از جنبه کمی سبب تضاد و نابرابری بین جوامع شهری و روستایی شده است که بازتاب آن به صورت مصرف بیشتر منابع در کانون‌های شهری و انتشار آلاینده‌ها و تخریب محیط‌زیست در مناطق روستایی شده است. هرچند در خلال سال‌های گذشته به موضوع عدالت و توزیع بهینه منابع و امکانات، هم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصل ۴۸ قانون اساسی) و هم در برنامه‌های توسعه تاکید شده است، لیکن استمرار روندهای موجود کماکان به نابرابری بیشتر منتهی شده و تخریب بیشتر محیط‌زیست را به همراه خواهد داشت.

همچنین منطقه خلیج فارس که حاوی بیش از ۶۵ درصد از منابع نفتی شناخته شده جهان است، بسیاری از مشکلات محیط‌زیست

می‌توانند به نحوی ریشه‌ای بر مشکلات محیط‌زیستی فائق شوند و از بروز معضلات و مخاطرات محیط‌زیستی در آینده پیشگیری نمایند و به عنوان بستر توسعه کارکرد مطلوبی داشته باشند که در کلیه سطوح برنامه‌ریزی و از بدو شروع آن فعالانه در فرآیند برنامه‌ریزی‌های توسعه قرار گرفته و در تعامل تنگاتنگ با سایر بخش‌ها تصویب و اجرا شوند.

بنابراین، صحت فرضیه مطرح شده در این تحقیق که عبارت بود از: «افزایش استراتژی‌ها و راهبردهای حفاظت از محیط‌زیست طی برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸) از مهم‌ترین تحولات در رویکرد برنامه‌های توسعه پنج ساله به چالش‌های محیط‌زیستی محسوب می‌شود» با توجه به بررسی انجام شده، مورد تایید قرار گرفت. زیرا، همچنان که اشاره شد بسیاری از تدابیر متخذه در برنامه‌های توسعه پنج ساله جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۶۸ به بعد در جهت کمک به فرایند توسعه ضمن توجه به چالش‌های حفاظت از محیط‌زیست بوده است و این تدابیر در برنامه ششم توسعه نیز مورد توجه قرار گرفته است.

اجتماعی و همچنین بهره‌گیری از فرصت‌های جدید مربوطه کمک می‌نمایند.

بنابراین، با توجه به یافته‌های تحقیق می‌توان این گونه نتیجه گرفت که هر چند موضوع حفاظت از محیط‌زیست و استفاده پایدار از منابع طبیعی و محیط‌زیستی همواره به عنوان یکی مهم‌ترین دغدغه‌های برنامه‌ریزان کشور بوده و بر این اساس نیز سیاست‌ها و برنامه‌های متعددی در چارچوب برنامه‌های توسعه برای حفاظت از محیط‌زیست مورد تاکید قرار گرفت، لیکن در بیشتر موارد به دلایل مختلف ملاحظات محیط‌زیستی مورد توجه قرار نگرفت. پیامد مشخص این روند بروز طیف گسترده‌ای از ناهنجاری‌ها و معضلات محیط‌زیستی به صورت آلودگی هوا، فرسایش خاک و توسعه بیابانزایی، کاهش کمی و کیفی منابع آب و ... بوده است که این پدیده‌ها موانع اساسی را فراروی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار داده است که لازم است تدابیر مناسب برای این معضلات در برنامه‌های آینده توسعه کشور به طور عام و برنامه ششم توسعه به طور اخص اتخاذ شود. پر واضح است برنامه‌ها و سیاست‌های حفاظت از محیط‌زیست زمانی

فهرست منابع

- اسمعیل اسدی، ر. ۱۳۹۶. سیر تحول رویکردهای توسعه از دیدگاه بین‌المللی با تاکید بر توسعه پایدار (استکلهم، ریو، ژوهانسبورک و ریو + ۲۰)، تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.
- پوراصغر سنگاچین، ف. ۱۳۹۴. محدودیت‌های کمی و کیفی منابع آب - مهم‌ترین چالش فراروی توسعه کشور در برنامه ششم، امور برنامه‌ریزی، آمایش و محیط‌زیست، سازمان برنامه و بودجه.
- تودارو، م. ۱۳۹۱. توسعه اقتصادی در جهان سوم، غلامعلی فرجادی (مترجم)، تهران: نشر کوهسار.
- خلعتبری، ج. ۱۳۸۵. آمار و روش تحقیق، تهران: پردازش.
- دیبری، ف.؛ عباسپور م.؛ مکنون، ر. ۱۳۸۶. جایگاه محیط‌زیست در قوانین برنامه‌ای پس از انقلاب در ایران، علوم و تکنولوژی محیط‌زیست. دوره نهم، شماره ۱.
- دلاور، ع. ۱۳۸۵. احتمالات و آمار کاربردی، تهران: رشد.
- رامین مهر، ح.؛ چارستاد، پ. ۱۳۹۳. روش تحقیق کمی با کاربرد مدلسازی معادلات ساختاری، تهران: انتشارات ترمه.
- رزمی، م. و سمیه ص. ۱۳۹۱. الزامات تحقق حکمرانی خوب برای دستیابی به توسعه انسانی، چهارمین همایش ملی اقتصاد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمینی شهر.
- رحمتی، ع. ۱۳۹۱. بررسی روند ارزیابی اثرات محیط‌زیستی در ایران چالش‌ها و راهکارها. فصلنامه محیط‌زیست و توسعه، سال سوم، شماره پنج.

- زیاری، ک.؛ پرهیز، ف.؛ مهدنژاد، ح. ۱۳۸۹. مبانی و تکنیک‌های برنامه‌ریزی شهری، چابهار: انتشارات دانشگاه بین‌المللی چابهار.
- زارعیان، د. ۱۳۹۱. ارتباطات و توسعه، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- زنگنه، ح. ۱۳۹۱. جهانی شدن، توسعه و حقوق بشر، ترجمه و تلخیص فصل ۱۶ کتاب حقوق بشر بین‌المللی.
- ساعی، ا. و سیفی، ع. ۱۳۹۵. درآمدی بر شناخت مسایل اقتصادی-سیاسی جهان سوم: سیاست، قدرت و نابرابری، تهران، قومس.
- سیفی، آ. ۱۳۹۵. نقش برنامه توسعه ملل متحد در پایداری محیط‌زیست سالم در قوانین برنامه‌های توسعه‌ای ایران، فصلنامه مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل. سال اول، شماره دوم، ۲۴۰-۱۸۱.
- سالومون، م. ۱۳۹۱. مسئولیت جهانی برای حقوق بشر، فقر جهانی و توسعه حقوق بین‌الملل، ترجمه: آزاده السادات طاهری، سیمین دخت کارگر، سیدضیاءالدین مدنی، سمیه سادات میری لواسانی، به کوشش: فریده شایگان، کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو، دانشگاه شهید بهشتی، برنامه توسعه ملل متحد.
- سیف زاده، ح. ۱۳۸۸. نوسازی و دگرگونی سیاسی، تهران، قومس.
- شایگان، ف. ۱۳۸۸. حق توسعه، تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- شیرزادی، ر. ۱۳۸۹. دولت و توسعه سیاسی در مالزی. فصلنامه مطالعات سیاسی. سال سوم، شماره ۹.
- صفرزاده، ا. ۱۳۹۶. اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۶، تهران، موسسه راهبردهای بازنشستگی صبا (وابسته به صندوق بازنشستگی کشوری).
- عظیمی، م. ۱۳۸۹. شبیه‌سازی یک الگوی وابستگی (مرکز-پیرامون) در تحلیل توسعه‌نیافتگی استان سیستان و بلوچستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم اقتصادی، دانشگاه مازندران.
- قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، لوح قانون. ۱۳۸۸. تهران، انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، لوح قانون. ۱۳۸۸. تهران، انتشارات مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور. ۱۳۸۰. تهران، انتشارات مرکز اسناد و مدارک سازمان مدیریت برنامه‌ریزی کشور، چاپ پنجم.
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور. ۱۳۸۳. تهران: انتشارات مرکز اسناد و مدارک سازمان مدیریت برنامه‌ریزی کشور، چاپ اول.
- قانون برنامه پنجم توسعه کشور. ۱۳۸۹. روزنامه رسمی کشور.
- قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور. ۱۳۹۵. تهران، انتشارات مرکز اسناد و مدارک سازمان مدیریت برنامه‌ریزی کشور.
- کاوه پیشقدم، م. ۱۳۸۹. غلبه‌ی مکتب وابستگی بر استراتژی‌های توسعه در دهه نخست انقلاب اسلامی، دانشنامه حقوق و سیاست. شماره ۱۴.
- گودرزوند چگینی، م. ۱۳۹۴. توسعه پایدار؛ شاخص‌ها و سیاست. فصلنامه علمی پژوهشی سیاست جهانی. دوره‌ی چهارم، شماره دوم.

محمدی الموتی، م. ۱۳۸۴. گزارش نهایی اسناد وضعیت موجود و تحلیل اولیه اهداف و شاخص‌های توسعه هزاره در جمهوری اسلامی ایران. سازمان مدیریت و برنامه ریزی، معاونت امور اجتماعی.

مرادحاصل، ن. و مزینی، ا. ۱۳۸۷. ارزیابی نقش دولت در چالش‌های زیست محیطی ایران (رویکرد اقتصاد محیط زیست). فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست. دوره ۱۰، شماره چهارم.

موسی وند، ج.؛ آرای، ع.؛ محمدی، ع. ۱۳۹۲. چالش‌های محیط‌زیستی، تهران. دومین کنفرانس بین‌المللی مخاطرات محیطی.

هانت، د. ۱۳۹۵. نظریه‌های اقتصاد توسعه: تحلیلی از پارادایم‌های رقیب، ترجمه‌ی غلامرضا آزادارمکی، تهران: نشر نی.